

4 AVIOLIITON TEOLOGIA EKUMEENISENA KYSYMYKSENÄ

Antti Yli-Opas

Ekumeenisesta tilanteesta

Ekumeniassa on saavutettu monia positiivisia ja merkittäviä tuloksia. *Yhteinen julistus vanhurskauttamisesta* allekirjoitettiin vuonna 1999. Osin ristiriitaisesta vastaanotosta huolimatta se oli merkittävä askel ja näyttö ekumeenisten ponnistelujen saavutuksista suhteessa katoliseen kirkkoon. Vatikaanin päätöstä julkaista Luther-aiheinen postimerkki keväällä 2017¹ ja paavin vierailu Ruotissa reformaation 500-vuotisjuhlallisuuksissa² voidaan pitää symboleina tilanteesta, josta ei osattu edes haaveilla vielä 30 vuotta sitten.

Samanaikaisesti on kuitenkin koettu myös jännitettä, joka on peräisin erityisesti avioliiton teologiaan ja samaa sukupuolta oleviin pareihin liittyvistä muutoksista lainsäädännössä ja kirkkojen käytännöissä. Katolinen kirkko Suomessa julkaisi vuonna 2009 kannanoton³, jonka mukaan samaa sukupuolta olevien rekisteröityjen parisuhteiden rinnastaminen avioliittoon merkitsisi vuosituhansien historian ja inhimillisen kokemuksen hylkäämistä. Se pimittäisi avioliiton merkityksen ja luonteen. Käsitys ihmisestä miehenä ja naisena hämärtyisi. Edellä mainituista syistä Katolinen kirkko Suomessa vetosi maamme vaikuttajiin, että he suojelisivat ja edistäisivät avioliittoa yhteiskunnan hyvinvoinnin perustana.

Kannanoton ilmaisut eivät ainoastaan tuo esille katolisen kirkon omaa kantaa vaan ovat hyvin yhtäpitäviä sen avioliiton teologian kanssa, joka on ilmaistu Suomen evankelis-luterilaisen omissa, tähänastisissa kannanotoissa. Katolinen kirkko ei viittaa sakramenttiteologiaan, selibaattiin tai muihin, luterilaisesta kannasta poikkeaviin käsityksiinsä, vaan ilmaisee sen yhteisen

1 Bentz 2017.

2 Ivereigh 2016.

3 Kannanotto avioliiton suojelemiseksi 2009.

käsityksen, joka siihen saakka oli voitu jakaa. Näin siinä ilmaistaan se teologinen pohja, jonka on koettu yhdistävän luterilaista ja katolista avioliiton teologiaa.

Katolinen kirkko on ollut paljon julkisuudessa eri puolilla maailmaa seksuaalisten väärinkäytösten vuoksi. Se muistuttaa yhdestä Lutherin toiminnan lähtökohdasta, jonka mukaan avioliitto on Jumalan tahdon mukainen järjestys ja väistämätön kutsumus useimmille. Vain harvat voivat noudattaa naimattomuuden kutsumusta. Selibaatti oli Lutherin näkemyksen mukaan vastoin jo luomisessa annetun avioliiton kutsumusta.⁴ Sekä Lutherin näkemys avioliitosta että katolisen maailman seksuaalisuuskriisi haastavat kirkkoja muodostamaan teologisesti uskottavan ja perustellun näkemyksen seksuaalisuudesta ja sen toteuttamisesta myös avioliiton ulkopuolella. Sekä katolinen että luterilainen teologia on tunnistanut jo vuosisatojen ajan, ettei avioliitto ole kaikkia varten.

Luterilainen teologia on Lutherin jälkeisinä vuosisatoina ollut katolista taustaa vasten huomattavasti valmiimpi myös situaatioeettisiin ratkaisuihin. Itse asiassa jo Lutherin mainitsemat yksittäiset poikkeukset antavat pohjaa tälle suuntaukselle: Luther piti muun muassa kaksinnaimista mahdollisena poikkeustilanteessa. Ekumeenisessa mielessä tämä luterilainen, muuntuvan etiikan malli poikkeaa katolisesta tai ortodoksisesta etiikan mallista, jonka mukaan eettiset perusratkaisut ovat luonteeltaan varsin pysyviä ja osa kirkon dogmaa. Tällainen lähtökohtainen ero merkitsee ekumeenista haastetta, kun kohdataan seksuaalieettisiä kysymyksiä.

On silti syytä todeta, että katolisessa kirkossa on vahvan sakramenttipohjaisen avioliittoteologian rinnalla nähtävissä myös merkittävää, homoseksuaalista parisuhdetta ymmärtävää ja tukevaa toimintaa. Yksi ilmaisu tästä on dominikaani-isä Timothy Radcliffen nimittäminen toukokuussa 2015 Vatikaanin *Oikeudenmukaisuus ja rauha* neuvoston jäseneksi.⁵ Radcliffe on tullut tunnetuksi toiminnastaan homoseksuaalien oikeuksien puoltajana. Paavi Franciscus nimitti Radcliffen ja jatkoi jo aiemmin ilmaisemaansa, edeltäjiään suvaitsevaisempaa linjaa suhteessa seksuaalivähemmistöihin. Tämä osoittaa, että myös katolisen kirkon sisällä on käynnissä merkittävä sisäinen prosessi homoseksuaalisuuden kohtaamisessa.

4 Yli-Opas 2010, 260–261, erityisesti nootit 281 ja 282.

5 Bourne 2015.

Ortodoksinen näkökulma

Maailmanlaajan ortodoksinen kirkon viralliset kannanotot ovat olleet enimmäkseen erittäin kriittisiä suhteessa avioliittoteologian muutoksiin. Kreetalla 18.–27. kesäkuuta 2016 kokoontunut *Suuri ja Pyhä Synodi* otti kantaa avioliittoon kohdistuviin muutospaineesiin eksplikoimalla ortodoksinen avioliiton perusteet.⁶ Asiakirjan mukaan avioliitto on perheen sydän ja perhe on avioliiton toteennäyttö. Nykymaailman painostus saada hyväksyntä myös muille yhteiselämän muodoille on kannanoton mukaan todellinen uhka ortodoksikristityille. Ortodoksinen kirkko ilmaisee syvän huolensa avioliittoinstituution ja perhe-elämän kriisin vuoksi, koska näkee sen aiheuttavan sosiaalisia ongelmia ja johtavan perinteisen perhekäsityksen muuttumiseen.

Avioliittoa koskeva dokumentti toteaa edelleen, että avioliitto on pyhä ja sen välttämätön edellytys on miehen ja naisen vapaasti solmima liitto. Avioliiton todetaan olevan jumalallisen lain vanhin instituutio, koska se on säädetty jo luomisen yhteydessä. Näin liitytään jumalallisen lain ortodoksisen tulkintaan, joka merkitsee käytännössä myös avioliittoteologian muuttumattomuutta. Mielenkiintoisella tavalla niin anglikaanisen kirkon käsikirjat, *The Book of Common Prayer* ja nykyinen *Common Worship*, kuin ortodoksinen teologia avioliitosta liittävät toisiinsa luomisen, Kaanan häät ja Efesolaiskirjeen (5:25, 32) kuvaaman avioliiton mysteerin, jossa avioliitto liitetään kirkon ja Kristuksen väliseen suhteeseen. Sama yhdistelmä löytyy myös katolisesta avioliittoteologiasta, jossa kirkon ja Kristuksen väliselle yhteydelle annetaan erityinen painoarvo.⁷ Luterilainen avioliiton teologia poikkeaa tässä kohdin näistä kaikista kolmesta.

Kun luterilainen teologia korostaa avioliiton yleistä luonnetta siten, ettei erityistä kristillistä avioliittoa varsinaisesti ole erikseen olemassa, sekä katolinen että ortodoksinen näkemys painottavat kastettujen kristittyjen välisen avioliiton erityisluonnetta ja sen luomaa hengellistä yhteyttä. Kristittyjen avioliitto merkitsee niiden mukaan hengellistä liittoa ja pienoiskirkon tai ”kirkon ikonin” muodostumista.

6 The Sacrament of Marriage and its Impediments 2016.

7 Catechism of the Catholic Church.

Suomessa luterilaiset ja ortodoksit totesivat Järvenpäässä 2012 yhteisesti:

[...] käsityksemme kotien kristillisestä kasvatuksesta ja vastuusta ovat yhden-suuntaiset. Ajatus perheestä 'pikku kirkkona' kiteyttää molempien kirkkojen peruslähtökohdan kotien kristilliselle kasvatukselle, joka laajenee kodista seurakunnan jumalanpalveluselämään sekä koko elämän käsittäväksi.⁸

Avioliittoon pohjautuvan kodin ja kristillisen kasvatuksen voidaan katsoa molempien osapuolten näkökulmasta saavan ekklesiologisen tulkinnan, joka ei ole mahdollista ilman, että avioliitto saa myös maallisen regimen ulkopuolisia perusteluita ja tehtäviä. Voidaan todeta, että ekumeenisessa vuorovaikutuksessa kirkkomme omien lähtökohtien tuleminen osaksi dialogia on merkinnyt joiltain osin liittymistä suurten historiallisten kirkkojen avioliittoteologiaan, vaikka samaa ulottuvuutta ei oman kirkon piirissä olisi juurikaan tuotu esille.

Suomen evankelis-luterilaisen kirkon neuvotteluissa 2015–2016 Venäjän ortodoksisen kirkon edustajien kanssa saattoi kokea kahdenvälisen neuvottelun ilmapiirin muuttuneen huomattavasti aiempaa varautuneemmaksi.⁹ Vaikuttavimpana syynä siihen oli Suomessa meneillään oleva keskustelu avioliittolain muutoksesta ja kirkon reagoinnista siihen. Tosin Venäjän sisäpoliittisen tilanteen vaikutusta ei tässä yhteydessä voitane jättää huomiotta. Vähemmistöpolitiikka on Venäjällä koventunut – erityisesti seksuaalivähemmistöjä kohtaan – samalla, kun valtion ja ortodoksisen kirkon suhde on tiivistynyt.

Muiden kirkkojen reaktiot avioliittoteologian muutokseen

Avioliiton teologian erilaiset tulkinnat ovat vaikuttaneet viilentävästi kirkkojen välisiin suhteisiin. Ruotsin kirkon päätös vuonna 2009 vihkiä kirkollisesti myös samaa sukupuolta olevia pareja aiheutti varsin voimakkaita reaktioita muiden kirkkojen taholta. Baltian luterilaiset kirkot pitivät päätöstä kirkkojenvälisestä yhteyttä vaarantavana. Niiden mukaan Ruotsin kirkko astui seksuaalisuutta ja avioliittoa koskevan apostolisen opin ulkopuolelle.

8 Suomen evankelis-luterilaisen ja ortodoksisen kirkon väliset neuvottelut 2012.

9 Allekirjoittanut oli yksi Suomen evankelis-luterilaisen kirkon edustajista neuvottelussa.

Englannin kirkko ilmaisi samansuuntaisesti päätöksen merkitsevän kristillisen ihmiskäsityksen ja avioliittoa koskevan kristillisen opin perustavaa uudelleenmäärittelyä.¹⁰ Myös Afrikan luterilaiset kirkot ovat reagoineet päätökseen jokseenkin voimakkaasti: Tansanian evankelis-luterilaisen kirkon (ELCT) *Dodoman julkilausuma* vuodelta 2010 pitää homoseksuaalista elämäntapaa ja samaa sukupuolta olevien parien vihkimistä luomisjärjestyksen vastaisena, ja kirkon raamatullista perustaa hajottavana. Julkilausuman mukaan samaa sukupuolta olevien parisuhteen hyväksyminen erottaa kirkot toisistaan ja saa aikaan syvän haavan Kristuksen kirkossa.¹¹ ELCT ei ota muista kirkoista vastaan työntekijöitä, jos nämä elävät tällaisessa parisuhteessa tai suosivat sitä.

Samaa sukupuolta olevien parien rekisteröiminen tai vihkiminen useissa valtioissa ja kirkoissa on herättänyt keskusteluja, joissa on jouduttu tutkimaan kriittisesti reformatorisen teologian, Raamatussa ilmaistujen periaatteiden ja tunnustuskirjojen teologian ohjeellisuutta enemmän kuin pitkiin aikoihin muista syistä. Koska ekumeenisissa neuvotteluissa yksi pääasiallinen metodi on usein ollut oman tunnustuksen ja reformatorisen teologian pohjalta käytävä dialogi, hämmennys on ollut väistämätön. Erityisesti katolisen ja ortodoksisen kirkon kannanotot¹² mutta myös Afrikan ja Baltian luterilaisten kirkkojen lausunnot ovat edellä mainitulla tavalla ilmaisseet vakavan huolen yhteisen avioliittoteologian ja seksuaalietiikan puolesta. Avioliiton käsitteen laajentaminen koskemaan samaa sukupuolta olevia pareja on koettu irtautumisena sekä luterilaisen teologian ja Raamatun velvoittavuudesta että jo saavutetun ekumeenisen yhteyden ja ykseyden piiristä.

Kirkolliskokouksen perustevaliokunnan mietinnössä 2010 todettiin, että muiden kirkkojen huolen ja vakaumusten ohittaminen saattaa vaikeuttaa kirkon viran vastavuoroista tunnustamista, ehtoollisyhteyden toteutumista sekä ekumeenisia sitoumuksia ja yhteyttä. Ratkaisun nähtiin myös vaikuttavan

10 Parisuhdelain seuraukset kirkossa 2010, 80.

11 The Dodoma Statement 2010.

12 "Militant secularism is aimed not only at religious holy sites and symbols by demanding that they be removed from the public domain. One of the main directions of its activity today is the straightforward destruction of traditional notions of marriage and the family. This is witnessed by the new phenomenon of equating homosexual unions with marriage and allowing single-sex couples to adopt children. From the point of view of biblical teaching and traditional Christian moral values, this testifies to a profound spiritual crisis. [...] We have to state clearly that those countries that have recognized in law homosexual unions as one of the forms of marriage are taking a serious step towards the destruction of the very concept marriage of and the family. [...] We are not speaking about conservatism but of fidelity to Divine Revelation which is contained in Scripture. And if the so called liberal Christians reject the traditional Christian understanding of moral norms, then this means that we are running up against a serious problem in our common Christian witness." The Voice Of The Church Must Be Prophetic 2013.

suhteisiin niihin kirkkoihin, joiden kanssa Suomen kirkko tekee yhteistyötä lähetysjärjestöjen välityksellä. Mietinnön mukaan tasaveroinen kumppanuus etelän kasvavien luterilaisten kirkkojen kanssa edellyttää niiden teologisten johtopäätösten huomioon ottamista ja vastavuoroista kuuntelemista.¹³ Luterilaisten kirkkojen keskinäistä moniäänisyyttä avioliiton teologiassa ei itsessään voitane pitää niinkään ekumeenisena ongelmana. Sitä ei voida silti jättää huomiotta kuten edellä mainittu mietintökin toteaa. Kysymys on yhteistyösuhteesta lähetyksentällä, pohjoisen ja etelän välisestä vuorovaikutuksesta ja keskinäisestä dialogista.

Avioliittolain muutoksesta suhteessa avioliiton teologiaan

Vaikka Suomessa on koetettu edetä keskustelussa myös sillä perusteella, etteivät kirkkolaki ja -järjestys tai kirkkokäsikirjat suorasanaisesti aseta estettä samaa sukupuolta olevien pariin vihkimiselle tai heidän liittonsa siunaamiselle, avioliiton teologiassa tapahtuu silti oleellinen muutos, jos kirkko päättää laajentaa avioliittokäsitettään koskemaan myös samaa sukupuolta olevia pareja. Pyrkimykset toteuttaa muutos vain siirtymällä uuteen käytäntöön aliarvioi kirkon oman ja kirkkojen yhteisen teologisen prosessin merkitystä. Käydään neuvotteluja sitten kirkon sisällä tai kirkkojen kesken, uuteen käytäntöön siirtyminen ei voine tapahtua ilman riittävää neuvottelua ja yksimielisyyttä. Erimielisyyden etiikkaa on Suomessa kehitetty apuneuvoksi vastakkaisten kantojen käsittelemisessä, ja se omalta osaltaan korostaa tarvetta kärsivälliseen työskentelyyn päätöksenteossa ja perusteluissa.

Demokraattisen yhteiskunnan muuttuvat käsitykset sekä kirkon tarve löytää muutoksille teologiset perusteet ja päättää asiasta omassa järjestyksessään ovat rinnakkaisia prosesseja, jotka ekumeenisessa tarkastelussa täytyy asettaa myös suhteeseen muiden kirkkojen kannanottojen kanssa. Luterilaiset kirkot ovat kirkkojen kokonaiskentässä erittäin pieni joukko, ja siksi on välttämätöntä liittyä muiden kirkkojen teologiseen työskentelyyn ja erityisesti olemassa oleviin ekumeenisiin sitoumuksiin.

Avioliiton teologian tulkinnessa olemmekin Scyllan ja Charybdiksen välissä: kirkon on reagoitava sekä yhteiskunnan tasa-arvo- ja oikeudenmukaisuusvaatimukseen suhteessa seksuaalivähemmistöihin että löydettävä teologisesti perusteltu, toisten kirkkojen kanssa jossain määrin yhteinen ratkaisu

13 Kirkolliskokouksen perustevaliokunnan mietintö 2010, 9; Parisuhdelain seuraukset kirkossa 2010.

asiaan. Tasa-arvo- ja oikeudenmukaisuusvaatimus on tässä keskustelussa myös torjuttu välttämättömänä argumenttina, koska yhteiskunnan toimet samaa sukupuolta olevien pariin laillistamiseksi voisivat toteutua myös muulla tavoin kuin muuttamalla avioliiton käsitettä. Umpikujamaiseen tilanteeseen edennyt keskustelu tarvitsisi palauttamista oleellisimpiin lähtökohtiin: miten kirkko huomioi yhteiskunnan muuttuvan tasa-arvokäsityksen ja säilyttää kuitenkin avioliiton sekä miehen ja naisen välisen suhteen erityisluonteen. Näiden kahden ulottuvuuden vastakkainasettelun sijasta suuntana tulisi olla enemmän niiden molempien huomioiminen.

Ekumeenisissa kannanotoissa on nähty vaatimus samaa sukupuolta olevien pariin avioliitosta myös vääränlaisena mukautumisena yhteiskuntaan, kuten edellä esitetyt viittaukset eri kirkkokuntien kannanottoihin toivat ilmi. Toisaalta tasa-arvo ja oikeudenmukaisuus sinänsä ovat myös kirkon omasta perinteestä ja teologiasta nousevia, merkittäviä tavoitteita. Työskentelyn tulisikin tähdätä siihen, että poikkeuksen vuoksi ei muuteta pääsääntöä, mutta poikkeuksellakin olisi oikeus olla olemassa.

Avioliiton teologia on perustunut tähän saakka vahvasti kirkkojen luomisteologiseen tulkintaan. Vaikka ortodoksisten, katolisten ja reformaation kirkkojen avioliiton teologioissa on muuten ollut eroja esimerkiksi sakramentaalisuuden, selibaatin, avioeron ja raskaudenehkäisyn suhteen, luomisteologinen perustelu sekä naisen ja miehen välisen erityissuhteen merkitys on ymmärretty hyvinkin samalla tavalla. Samaa sukupuolta olevien pariin avioliitto on siitä syystä ajatuksena uutuus, joka murtaa pitkän yhteisen tradition ja merkitsee ekumeenisessa vuorovaikutuksessa vakavaa haastetta. Se merkitsee ihmiskäsityksen, luomisteologian, Raamattu-käsityksen ja seksuaalietiikan suurta muutosta, jonka seurauksena vaikutukset ulottuvat aina vihkivirsien, käsikirjojen, katekismusten ja kristillisen kasvatuksen sisältöön saakka.

Raamatun käyttö tässä yhteydessä on osoittautunut erityiseksi ongelmaksi. Yhträältä Raamattua ei voida kokonaan ohittaa kirkon keskustelussa, toisaalta se on sidottu syntyäikänsä käsitteisiin ja yhteiskuntaan, jolloin sen käyttäminen suoraan ratkaisujen lähteenä on haastavaa. ”Tasa-arvoisen avioliiton” kannattajat vetoavat siihen, ettei Raamatussa puhuta homoseksuaalisuudesta samassa merkityksessä kuin se nykyään ymmärretään. ”Perinteisen avioliiton” kannattajat puolestaan perustelevat kantaansa muun muassa luomisen teologialla sekä naisen ja miehen välisen suhteen erityisluonteella, josta löytyy useita mainintoja Raamatussa ja joka heidän mukaansa on ajaton perusasetelma. Tähän dilemmaan ei ole juurikaan etsitty ratkaisua ekumeenisista

prosesseista, vaikka ne tarjoavat useita esimerkkejä ratkaisumalleista sekä Raamatun käyttötavoista.

Ekumeenisessa dialogissa katolisen kirkon kanssa on käsitelty tradition ja Raamatun välistä riippuvuussuhdetta, joka oli reformatorinen kiistanaihe ja siksi merkittävä osa myös luterilaisia tunnustuskirjoja. Avioliittoa koskevassa keskustelussa voisi olla rakentavaa nojautua ekumeenisessa vuorovai-
kutuksessa syntyneisiin asiakirjoihin ja neuvotteluihin, jotka ovat auttaneet haastavien erimielisyyksien ratkaisemisessa. Niiden valossa Raamatun käyttö perusteena on molempien osapuolten kohdalla toteutunut kovin usein yksi-
puolisesti avioliittoa koskevassa keskustelussa, ja erityisesti keskustelusta on jäänyt puuttumaan Raamatun tulkinnan liittäminen kirkon historiaan ja traditioon. Jotta valittavaksi tuleva toimintamalli olisi teologisesti kestäväällä perustalla, sen tulee liittyä sekä Raamatun että tradition luomiin perusteisiin. Luterilaisen kirkon kohdalla se tarkoittaa tunnustuskirjojen kokonaisuuden huomioimista. Viimeksi asiakirja *Vastakkainasettelusta yhteyteen* on viitannut hermeneuttiseen prosessiin, joka on välttämätöntä liittää kirkon traditioon, kun Raamattua käytetään perusteluna.¹⁴

Ekumeeninen työskentely Porvoon kirkkoyhteisössä ja Englannin kirkon tilanne

Suomessa samoin kuin Englannissa enemmistökirkko on joutunut reagoimaan yhteiskunnan jo muuttuneeseen avioliittolakiin. Tämä on merkinnyt kirkon ja yhteiskunnan avioliittokäsitysten etäännyttämistä jonkin verran toisistaan sekä keskustelua kirkon itsenäisyydestä suhteessa muuttuvaan yhteiskuntaan. Englannin kirkon kanssa solmittu ja Porvoon yhteisessä julkilausumassa sanoitettu ekumeeninen yhteys velvoittaa yhteiseen prosessiin tässä kysymyksessä. Suoranaista ratkaisua Englannin kirkko tai anglikaaninen sisaryhteisö ei tässä pysty tarjoamaan: anglikaaninen yhteisö on ehkä voimakkaimmin jakautunut nais- ja miesparien hyväksymisen suhteen.

Englannin kirkossa on edelleen vallalla laaja hämmennys, joka viimeksi helmikuun puolivälissä 2017 aiheutui siitä, ettei kirkolliskokous hyväksynyt

14 ”Raamattu on tehnyt itsensä läsnä olevaksi traditiossa, jolla siksi voi olla olennainen hermeneuttinen tehtävä. Vatikaanin II kirkolliskokous ei sano, että traditio synnyttää Raamatun ylittäviä uusia totuuksia vaan että se välittää varmuuden Raamatun todistamasta ilmoituksesta.” *Vastakkainasettelusta yhteyteen* 2017, 73.

piispojen raporttia jatkossa noudatettavasta etenemistavasta.¹⁵ Päätös oli erityisen voimakas palaute Canterburyn arkkipiispa Justin Welbylle, joka oli voimakkaasti vedonnut raportin hyväksymisen puolesta. Tilannetta on kuvattu syvästi jakaantuneeksi, eikä siinä ole tiedossa mitään yhteistä tapaa toimia. Englannin kirkossa on käyty pitkään erittäin aktiivista keskustelua ja luotu useita teologisia selvityksiä asiasta, mutta ne eivät ole johtaneet riittävään yksimielisyyteen.

Tähän asti useimmat reformaation kirkot ovat pitäytyneet pääosin siinä avioliittokäsityksessä, jonka reformaation yhteydessä luodut tunnustuskirjat tai liturgiat muotoilivat. Avioliittoa, seksuaalisuutta ja perhettä koskevat muutokset olivat oleellinen osa reformaation tuomaa muutosta. Englannin kirkon liturginen uudistus muutti avioliittoon vihkimisen ja avioliittoteologian sanoituksia reformaation luomista versioista virallisesti vasta 2000-luvun alussa. Siihen saakka olivat käytössä olleet sävyiltään patriarkaaliset ja aikaisempaa historian vaihetta kuvaavat sanoitukset.

Tilanne kokonaisuudessaan kuvaa sitä kehityskulkua, jossa länsimaisen yhteiskunnan lainsäädäntö ja arvomaailma ovat yhä omalakisempia. Se etäännyy kirkollisesta vaikutuksesta ja noudattaa yhteiskunnallisen kehityksen muita lainalaisuuksia kuten demokratian esiintuomaa yleistä mielipidettä, yksilön itsemääräämisoikeutta, yksilöllisyyden toteuttamista ja vähemmistöjen oikeuksien turvaamista. Kirkot joutuvat siihen reagoidessaan siten väistämättä moniulotteiseen Raamatun tulkintaa, tradition merkitystä, ihmiskäsitystä, seksuaalisuutta ja avioliiton teologiaa koskevaan kriisiin. Tässä suhteessa tilanne on useimmille lännen kirkkoille yhteinen ja samankaltainen.

Englannin kirkko on käynyt läpi laajan ja vaativan teologisen työskentelyn, joka tarjoaisi myös Suomen tilanteessa käyttökelpoista materiaalia – olkoonkin, ettei Englannin kirkko ole kyennyt toistaiseksi löytämään yhtään toimivampaa ratkaisua kuin Suomen evankelis-luterilainen kirkko.¹⁶

Yhteinen, ekumeeninen työskentely dilemman ratkaisemiseksi on toteutunut muusta kirkkojen sisäisestä keskustelusta jonkin verran erillään omassa, ekumeenisessa viitekehyksessä, joka ei ole kovinkaan paljon koskettanut varsinaista päätöksentekoa. Koska *Porvoon yhteinen julkilausuma* ja siinä ilmaistu ekumeeninen yhteys on historiassa poikkeuksellinen, siinä lausuttu sitoutuminen ”perustamaan sopivia muotoja käydä kollegiaalisia ja konsiliaarisia neuvotteluja uskoa ja kirkkojärjestystä, elämää ja työtä

15 Rudgard 2017; Sherwood 2017.

16 Hill 2016.

koskevista merkittävistä kysymyksistä¹⁷ on toteutunut käytännössä avioliittoa koskevassa keskustelussa ja päätöksenteossa ehkä heikommin kuin sitä laadittaessa ajateltiin.

Porvoon ekumeenisen kirkkoyhteisön sisällä ei ole määritelty selvää rajaa, millaiset kysymykset kuuluvat yhteyden kannalta oleellisiin kysymyksiin, vai onko avioliiton teologia mahdollista nähdä osana moninaisuutta ja muita eriäviä tulkintoja. On vaikea välttää ajatusta, että avioliiton käsitteen ja sen luomisteologisten perusteiden muuttuminen on kokonaisuuden kannalta merkittävä indikaattori, joka tuo esiin Raamatun tulkinnan periaatteet, seksuaalietiikan muutokset. Se tuo esiin myös tavan, jolla kirkko reagoi ympäröivän yhteiskunnan muuttuviin näkemyksiin ja arvoihin. Skotlannin episkopaalinen kirkko edustaa tässä suhteessa poikkeusta, koska heidän kantansa mukaan erimielisyys avioliitosta tai seksuaaliopetuksesta eivät ole uhka kirkon ykseydelle.¹⁸

Porvoon kirkkoyhteisön piirissä pidettiin avioliiton teologiaan keskittyvä konsultaatio Turussa vuonna 2011.¹⁹ Siellä oli selvästi näkyvissä jännite, jota myös kuvattiin yhteisessä loppulausumassa. Osa koki samaa sukupuolta olevien parien vihkimisen olevan perusteltu kehityssuunta kristillisessä traditiossa, osa koki sen vakavana luopumisena yhteisestä uskontulkinnasta.²⁰

Samalla tavoin kuin suomalaiset piispat korostavat avioliiton olevan lahja ja tehtävä,²¹ Oliver O'Donovan on Porvoon neuvotteluihin liittyvässä artikkelissaan kuvannut, kuinka avioliitto on Jumalan lahja luomisessa. Anglikaaninen traditio on tuonut tähän rinnalle Jeesuksen vierailun Kaanan häissä, jonka he katsovat merkitsevän häähuhlan pyhittämistä ja siunaamista. Tämän mukaisesti kirkko ei siis aikaansaa avioliittoja, vaan pyhittää ja juhlistaa avioliiton seremoniaalisesti. Kirkko siis tunnistaa ja tunnustaa avioliiton mutta ei luo sitä kussakin tapauksessa uudelleen. Tässä merkityksessä avioliitto on luotu elämän malli, joka yleispätevässä muodossaan kuvaa elämää yleensä.

17 Porvoon yhteinen julkilausuma 1995, kohta 58b, viii.

18 Saarelma 2007, 247.

19 Allekirjoittanut oli konsultaatiossa yksi Suomen evankelis-luterilaisen kirkon edustajista.

20 "Findings and Texts of Presentations. The consultation made clear that differences over the introduction of same-sex marriage remain unresolved. It is clear that there are a variety of views and pastoral practices along a theological spectrum. Some believe same sex marriage to be a legitimate development in the Christian tradition, whilst others see the potential for a serious departure from the received tradition. Nevertheless the consultation affirmed the benefits of 'belonging to one another'. The value of honest encounter and strengthened friendship provides a platform of sustained communication in the face of issues which raise such difficulties for us." *Communique* 2011, 2.

21 Rakkauden lahja 2008.

Jo reformaatioissa oltiin selvillä siitä, ettei se riitä kuvaamaan kaikkia tilanteita eikä sovellu kaikille. Erityiset tilanteet ja olosuhteet edellyttävät pastoraalista lähestymistapaa ja ratkaisua, joka vain muistuttaa avioliittoa. O'Donovanin mukaan sen enempiä kirkko kuin valtiokaan ei voi keksiä, luoda tai määrittellä uudelleen sellaista, mikä on katsottu luomisessa annetuksi. Myös valtio voi määrittellä väärin ja tulkita väärin. Esimerkkinä tästä kirjoittaja mainitsee läntisen maailman nykyisen määritelmän, jonka mukaan kohdussa oleva lapsi ei ole ihminen.²²

Avioliittoa koskevassa keskustelussa liberaalin ja konservatiivisen kristinuskon tulkinnan välinen jännite on voimistunut. Rajalinja jakaa joukkoa kunkin kirkon sisällä, saman tunnustuskunnan sisällä ja eri tunnustuskuntien kesken. Koko käsite *konservatiivinen* samoin kuin sen vastapari *liberaali* ovat osoittautuneet huonosti kokonaistilannetta kuvaaviksi. Vain osa samaa sukupuolta olevien pariin avioliittoa vastustavista on voitu aiemmin tai muissa kysymyksissä perustellusti liittää konservatiiviseen teologiaan.

Avioliiton teologian pitkäaikainen kriisi

Avioliittoon vihkiminen on ollut ei-sakramentaalisena toimituksena luterilaisessa teologiassa suhteellisen marginaalinen kysymys, koska regimenttiopin tulkinnat ja Lutherin yksittäiset lausumat korostavat yhteiskunnan ensisijaista vastuuta avioliitosta. Ainoastaan yhteiskunnan ja sen lainsäädännön muutokset ovat pakottaneet kirkon kirjoittamaan avioliiton teologiaa tarkemmin. Viimeksi näin tapahtui eronneiden vihkimisestä päätettäessä.

Avioliiton asema yhteiskunnassa ja avioliiton teologia ovat ajautuneet kriisiin jo paljon ennen nykyistä keskustelua. Nyt ajankohtainen tilanne on nähtävä osana jo 1960-luvulla alkanutta muutosprosessia, jossa avioliiton perusluonne on muuttunut arkipäiväistyneen raskaudenehkäisyn, yksilön oikeutta omaan onneen korostavan ajattelun sekä myös naisten aseman ja työelämän muutosten vuoksi. Aiemmat teologiset prosessit, esimerkiksi eronneiden vihkimiseen liittyen, ovat jo merkinneet protestanttisissa kirkoissa muutosta avioliittoteologiaan. Suomessa ei kuitenkaan kyetty eronneiden vihkimisestä päätettäessä teologiseen konsensukseen, vaan erimielisyyteen

22 O'Donovan 2016, 195.

pysähtynyt prosessi ratkaistiin käsikirjan muutoksella ja poikkeuksen muuttamisella osaksi tavanomaista käytäntöä seuraavassa käsikirjassa.²³

Nyt ajankohtaisessa keskustelussa on paljon samoja piirteitä, ja siksi olisi hyödyllistä harkita jo nyt, halutaanko päätyä vastaavaan tilanteeseen. Ratkeamattoman erimielisyyden kohdalla tarjotaan jälleen omantunnon vapautta papeille, pelätään vihkioikeuden menetystä ja tällä kertaa on ilmaistu halu mahdollisesti luopua siitä vapaaehtoisesti. Avioliiton kirkollisen vihkimisen erityisluonne ja kirkon oman avioliittokäsityksen perusteltu poikkeaminen muun yhteiskunnan avioliittokäsityksestä on jäämässä pragmatismien varjoon, jolloin yhteiskunnallinen velvoite onkin teologisia perusteita painavampi argumentti.

Samaan aikaan, kun avioliiton arvostus instituutiona on laskenut, romanttisen parisuhteen tavoitella on yleisesti asetettu entistä voimakkaammin päämääräksi, joka ohittaa muut avioliittoon aikaisemmin liitetyt tarkoitukset.²⁴ Erityisesti lisääntymiseen, vanhemmuuteen ja yhteisöön liittyvät avioliiton tarkoitukset ovat jääneet toissijaisiksi romanttisen tunnesuhteen ja yksilöllisen onnen saavuttamisen jälkeen. Yhteiskunnassa muuttuneet käsitykset tasa-arvosta, ihmisoikeuksista ja vähemmistöjen asemasta ovat haastaneet perinteiset ajattelumallit. *Parisuhde* on tullut ensisijaiseksi käsitteeksi avioliiton tilalle. Se korostaa kahdenkeskisen seksuaalisen läheisyyden ja onnen merkitystä. Yksilöllisyys ja kahdenkeskisyys ovat korostuneet yhteisöllisyyden ja koko perheestä kannettavan vastuun rinnalla. Tämä kehityskulku länsimaaisessa kulttuurissa – ja kirkoissa – on luonut edellytyksiä avioliiton erityisaseman ja sen perusolottuvuuksien kyseenalaistamiselle.²⁵ Nämä tekijät ovat kaikille länsimaissa vaikuttaville kirkoille yhteisiä, ja siksi teologinen työskentely suhteessa niihin voisi toteutua yhdessä, ekumeenisessa vuorovaikutuksessa.

Tätä kehitystä on kuvattu myös muissa kirkoissa. Taustalla on nähty muun muassa reformaation alulle laittama avioliiton desakramentalisointi, joka mahdollisti myöhemmin valistuksen ja muiden aatteiden voimakkaamman vaikutuksen avioliiton tulkintaan. Avioliiton siirryttyä Lutherin intention mukaisesti pääosin yhteiskunnan vastuulle avioliiton yhteiskunnallinen ja kirkollinen tulkinta alkoivat etäännyä toisistaan. Yhtenäiskulttuurin aikana

23 Yli-Opas 2010, 224–230.

24 Jo 1980-luvulla todettiin, kuinka edellisen parinkymmenen vuoden aikana avioliiton painopiste oli siirtynyt instituutionomaisesta yhteiskunnan turvarakenteesta persoonalliseen ja yksilölliseen suhteeseen. Ks. Sihvo 1981, 164.

25 Ks. Yli-Opas 2010, 185.

tosin kirkko saattoi hallita avioliittoa Ruotsi-Suomessa lähes täydellisesti vielä 1800-luvulle asti.

Lutherin ja laajemman reformatorisen uudistusliikkeen johtopäätökset sisälsivät muutoksia avioliiton asemaan sakramenttina ja kutsumuksena sekä hylkäsivät selibaatin. Niinpä avioliiton teologiasta muodostui indikaattori, jossa tulee ilmaistuksi monia teologisia perusteluita kutsumuksesta, sakramenttiteologiasta sekä maallisen ja hengellisen vallan asemasta. Nämä reformatoriset lähtökohdat ja teologiset periaatteet tulevat väistämättä toistuvasti esille nyt ajankohtaisessa ekumeenisessa keskustelussa. Avioliiton teologia ja siihen liittyvä seksuaalietiikka muodostavat siksi yhden perustavimman ekumeenisen haasteen.

Ekumeenisessa kontekstissa avioliiton teologia ei kuitenkaan ole ainoastaan dogmaattis-opillinen vaan mitä suurimmassa määrin käytännöllinen haaste. Jason E. King on valaisevassa artikkelissaan todennut, että 40 prosenttia kristityistä elää ekumeenisessa eli kahden eri kirkon jäsenen välisessä avioliitossa, katolisista yhteensä 36 prosenttia ja aktiivisista katolisen kirkon osallistujistakin 28 prosenttia.²⁶ Nämä luvut paljastavat, ettei kyse ole vain ekumeenisten neuvottelujen yksityiskohdasta, vaan avioliitossa ja perheissä todeksi koettavasta, jakautuneesta kristikunnasta. Niinpä aiemmin, erityisesti ennen 1990-lukua, avioliiton teologiaa on käsitelty ekumeenisessa kontekstissa paljon juuri tässä merkityksessä, niin sanottujen *mixed marriages* -tilanteiden johdosta. Avioliiton teologia on ollut merkittävä ulottuvuus myös sakramenttiteologian ja kirkkojen ehtoollisyhteyden näkökulmasta.

Avioliiton teologiasta on tähän asti vallinnut suhteellisen yhtäläinen käsitys sekä suurten kirkkojen kesken että pienempien protestanttisten kirkkojen piirissä – lukuun ottamatta katolisen kirkon sakramenttiteologisia tulkintoja ja selibaattia. Ekumeeniset neuvottelut ovat keskittyneet *mixed marriages* -neuvotteluissa lähinnä helpottamaan eri kirkkokuntiin kuuluvien puolisoiden elämää. Sinänsä ekumeenisen yhteyden kannalta tunnustustenvälisen avioliittojen kysymys on ollut hyvin hedelmällinen lähtökohta, koska käytännön arki perheissä on tehnyt uskon yhteisistä ulottuvuuksista tärkeämpiä kuin eroavaisuuksista.

Luterilaisen teologian yksi erityispainotus on ollut käsitys kahdesta regimentistä. Sen tulkinta on vaihdellut eri aikakausina, mutta keskeinen idea on ollut, miten ulkoinen, maallinen järjestys auttaa noudattamaan jumalallista järjestystä ja käskyä. Tässä mielessä avioliitto on nähty sekä Jumalan asettamana

26 King 2007.

ja säättämänä että yhteiskunnan vastuulla olevana sosiaalisen elämän muuttumattomana perusrakenteena. Raamatun tulkinta on perustunut sekä luomiskertomukseen että Jeesuksen ja Paavalin opetukseen avioliitosta. Samaa sukupuolta olevien pariin mahdollinen vihkiminen tai heidän liittonsa siunaaminen haastaa siksi sekä Raamatun tulkinnan että tunnustuskirjojen teologian ja regimenttiopin tähänastiset tulkinnat perustavalla tavalla. Toisaalta regimenttiopin yksipuoliset tulkinnat on jo aiemmin haastettu kriittisillä analyyseillä, joiden mukaan avioliiton tulkitseminen vain yhteiskunnalliseksi instituutioksi ei tee oikeutta sen enempää Lutherille kuin häntä myöhemmälle regimenttiopin konstruktioillekaan. Luterilaisen teologian näkökulmasta koko ketju on tulkittava ja kirjoitettava siinä tapauksessa uudelleen. Jo tämä lyhyt kuvaus osoittaa, miten merkittävästä teologian muutoksesta on kysymys oman kirkkomme sisällä ja miten paljon se luo haasteita ekumeeniselle dialogille.

Rakkauden teologia

Rakkauden teologia on keskeinen osa avioliittokäsitystä. Katolinen oppi yhdestä rakkaudesta,²⁷ Tuomo Mannermaan tiivistys Lutherin kahden rakkauden opista,²⁸ C.S. Lewisin käsitys neljästä rakkaudesta²⁹ tai jokin muu rakkaudenteologinen muotoilu³⁰ luovat myös avioliiton teologian perustan. Ekumeenisessa mielessä erilaiset rakkauden teologiat ovat erittäin mielenkiintoinen ja vaikuttava osa peruskäsitteiden tulkintaa. Meillä asiaan on vasta viime vuosina kiinnitetty jonkin verran huomiota.

Romanttisen rakkauden merkitys on kasvanut yhä suuremmaksi, ja rakastumisen kokemuksen katsotaan jopa ylittävän eettiset ja moraaliset sitoumukset. Tästä seuraa ajattelutapa: jos on rakastunut johonkuhun, on oikeus suhteeseen hänen kanssaan, koska rakkaus on aina oikeassa. Tällainen naiivi rakkauskäsitys on yleisyytensä vuoksi erittäin vaikuttava sekä koko yhteiskunnassa että yksityisen ihmisen elämässä. Länsimaiset kirkot ovat yhteisen haasteen edessä etsiessään sellaista rakkauden teologiaa, joka antaa ymmärrettävän sanoituksen niin ihmisen kuin Jumalan rakkaudelle ja haastaa tämän romanttisen rakkauden ylivalan.

27 Esim. Caritas in veritate 2009.

28 Mannermaa 1995.

29 Lewis 1982.

30 Vikström 2016.

Tässä ekumeeninen työskentely on avainasemassa, koska länsimaisissa yhteiskunnissa kehittynyt käsitys romanttisesta rakkaudesta on jokseenkin globaali. Tässä mielessä haaste on yhteinen ja koskee kaikki kirkkokuntia. Yhteisen rakkaudenteologisen työskentelyn mahdollisuus haastaa yli yhteiskunta- ja kulttuurirajojen leviävä romanttisen rakkauden malli on huomattavasti parempi kuin yksittäisen kirkkokunnan mahdollisuus.

Vaikka samaa sukupuolta olevien suhteista ei saavutettaisi yhteisymmärrystä, ekumeeninen työskentely rakkauden teologian osalta on välttämättömyys. Vastikään vietetyissä reformaation 500-vuotisjuhlallisuuksissa Saksan kirkkopäivillä Berliinissä ja Wittenbergissä tuotiin esille yhteisen todistuksen välttämättömyys nykyisessä maailmantilanteessa. Pakolaisongelma, maahanmuuttajavastaisuus, populismi sekä lisääntyvä pelko ja uhka terrorismin vuoksi yhdistävät haasteina lähes kaikkia yhteiskuntia ja kirkkokuntia. Vihan ja pelon vastaukseksi tarvitaan vahvaa ja käytännössä toimivaa rakkauden teologiaa, joka kätkee sisäänsä yhteisöllisen vastuun perheestä, seurakunnasta, kirkosta ja maailmasta. Seksuaalisuus ja avioliitto ovat luonnollinen osa tätä laajempaa rakkaudenteologista mallia. Lutherinkin rakkauskäsityksen mukaan aviollinen rakkaus on osa lähimmäisenrakkautta. Yksilön oikeus toteuttaa etupäässä itseään ja sitä mitä hän itse rakastaa ja haluaa, ei voi pitkään jatkua vahingotta. Rakkauden teologian syventäminen merkitsee suurempaa panosta yhteisön kuin omaksi hyväksi.

Kirjallisuus

Bentz, Jan

2017 Breaking: Vatican to Issue Stamp Featuring Martin Luther. <https://www.lifesitenews.com/news/vatican-gives-stamp-of-approval-to-martin-luther> (viitattu 6.6.2017).

Bourne, Lisa

2015 Vatican Appointee Says Gay Sex Can Express Christ's "Self-Gift". <https://www.lifesitenews.com/news/vatican-appointee-says-gay-sex-can-express-christs-self-gift> (viitattu 6.6.2017).

Catechism of the Catholic Church

Catechism of the Catholic Church. Part Two: The Celebration of The Christian Mystery. Section Two: the Seven Sacraments of The Church. Chapter Three: The Sacraments at the Service of Communion. Article 7: The Sacrament of Matrimony. http://www.vatican.va/archive/ccc_css/archive/catechism/p2s2c3a7.htm (viitattu 6.6.2017).

Caritas in veritate

- 2009 Caritas in veritate. Encyclical Letter of the Supreme Pontiff Benedict XVI to the Bishops, Priests, and Deacons, Men and Women Religious, the Lay Faithful and All People of Good Will on Integral Human Development in Charity and Truth. http://w2.vatican.va/content/benedict-xvi/en/encyclicals/documents/hf_ben-xvi_enc_20090629_caritas-in-veritate.html (viitattu 7.6.2017).

Communique

- 2011 Communique. Churches in the Porvoo Communion. Consultation on Churches Teaching on Marriage – Challenges in Applying the Teaching and Theology. [http://sakasti.evl.fi/sakasti.nsf/0/215E302C60D9F6FAC225773000452F61/\\$FILE/Marriage%20Consultation%202011.pdf](http://sakasti.evl.fi/sakasti.nsf/0/215E302C60D9F6FAC225773000452F61/$FILE/Marriage%20Consultation%202011.pdf) (viitattu 7.6.2017).

The Dodoma Statement

- 2010 The Dodoma Statement. <http://www.elct.org/news/2010.04.004.html> (viitattu 6.6.2017).

Hill, Christopher

- 2016 A Pastoral Paper on Issues of Human Sexuality in their Legal Context. An Anglican Bishop's View. – Towards Closer Unity. Communion of the Porvoo Churches 20 Years. Ed. by Beate Fagerli, Leslie Nathaniel & Tomi Karttunen. 2016. Porvoo Communion of Churches. 186–191. [http://sakasti.evl.fi/sakasti.nsf/0/1D769654A0DC70CCC2257BDB003900F9/\\$FILE/Porvoo%2020%20years%20verkkoversio.pdf](http://sakasti.evl.fi/sakasti.nsf/0/1D769654A0DC70CCC2257BDB003900F9/$FILE/Porvoo%2020%20years%20verkkoversio.pdf) (viitattu 6.6.2017).

Ivereigh, Austin

- 2016 Pope Explains Reluctance to Celebrate Mass in Sweden <https://cruxnow.com/vatican/2016/10/28/pope-explains-reluctance-celebrate-mass-sweden/> (viitattu 6.6.2017).

Kannanotto avioliiton suojelemiseksi

- 2009 Kannanotto avioliiton suojelemiseksi Helsingissä 19.3.2009. Isä Teemu Sippo SCJ, Katolinen kirkko Suomessa. http://katolinen.fi/?page_id=435 (viitattu 6.6.2017).

Katekismus

- 1999 Katekismus. Suomen evankelis-luterilaisen kirkon kristinoppi. Hyväksytty kirkolliskokouksessa vuonna 1999. <http://katekismus.fi/> (viitattu 6.6.2017).

King, Jason E.

2007 Ecumenical Marriage as Leaven for Christian Unity. – Journal of Ecumenical Studies, Spring 2007, Vol. 42, Issue 2, 253–262.

Kirkolliskokouksen perustevaliokunnan mietintö

2010 Kirkolliskokouksen perustevaliokunnan mietintö 4/2010 piispainkokouksen esityksestä 2/2010 Parisuhdelain seuraukset kirkossa. – Suomen evankelis-luterilaisen kirkon kirkolliskokouksen pöytäkirja, syysistunto, liite VI.D.4. [http://sakasti.evl.fi/sakasti.nsf/0/987DF93C5804285BC2257909002867CA/\\$FILE/ATTXGJYH.pdf](http://sakasti.evl.fi/sakasti.nsf/0/987DF93C5804285BC2257909002867CA/$FILE/ATTXGJYH.pdf) (viitattu 7.6.2017).

Lewis, C. S.

1982 Neljä rakkautta. Suom. Taisto Nieminen. Helsinki: Kirjaneliö.

Mannermaa, Tuomo

1995 Kaksi rakkautta. Johdatus Lutherin uskonmaailmaan. 2. p. Helsinki: Suomalainen teologinen kirjallisuusseura.

O'Donovan, Oliver

2016 Development in the Doctrines of Creation and Marriage – Towards Closer Unity. Communion of the Porvoo Churches 20 Years. Ed. by Beate Fagerli, Leslie Nathaniel & Tomi Karttunen. Porvoo Communion of Churches. [http://sakasti.evl.fi/sakasti.nsf/0/1D769654A0DC70CCC2257BDB003900F9/\\$FILE/Porvoo%2020%20years%20verkkoversio.pdf](http://sakasti.evl.fi/sakasti.nsf/0/1D769654A0DC70CCC2257BDB003900F9/$FILE/Porvoo%2020%20years%20verkkoversio.pdf) (viitattu 6.6.2017).

Parisuhdelain seuraukset kirkossa

2010 Parisuhdelain seuraukset kirkossa. Piispainkokouksen selvitys kirkolliskokoukselle. Suomen ev.-lut. kirkon keskushallinto. [http://sakasti.evl.fi/sakasti.nsf/0/4954C50B429AADE7C225770300438131/\\$FILE/PARISUHDE%202010.pdf](http://sakasti.evl.fi/sakasti.nsf/0/4954C50B429AADE7C225770300438131/$FILE/PARISUHDE%202010.pdf) (viitattu 6.6.2017).

Porvoon yhteinen julkilausuma

1995 Porvoon yhteinen julkilausuma. Neuvottelut Britannian ja Irlannin anglikaanisten kirkkojen sekä Pohjoismaiden ja Baltian luterilaisten kirkkojen välillä. Helsinki: Suomen ev.-lut. kirkko / Kirkkohallituksen ulkoasiain osasto. [http://sakasti.evl.fi/sakasti.nsf/0/1D769654A0DC70CCC2257BDB003900F9/\\$FILE/Porvoo%20yhteinen%20julkilausuma.pdf](http://sakasti.evl.fi/sakasti.nsf/0/1D769654A0DC70CCC2257BDB003900F9/$FILE/Porvoo%20yhteinen%20julkilausuma.pdf) (viitattu 7.6.2017).

Rakkauden lahja

2008 Rakkauden lahja. Piispojen puheenvuoro perheestä, avioliitosta ja seksuaalisuudesta. Helsinki: Kirjapaja.

Rudgard, Olivia

2017 Church Takes Step towards Gay Marriage after Vote Rejects Controversial Report. <http://www.telegraph.co.uk/news/2017/02/15/church-england-votes-reject-controversial-gay-marriage-report/> (viitattu 6.6.2017).

Saarelma, Antti

2007 Kristilliset kirkot ja homoseksuaalisuuden ekumeeninen haaste. – Homoseksuaalisuus Raamatussa ja kirkon opetuksessa. Toim. Antti Saarelma. Kirkon tutkimuskeskuksen julkaisuja 101. Tampere: Kirkon tutkimuskeskus. 235–275.

The Sacrament of Marriage and its Impediments

2016 The Sacrament of Marriage and its Impediments. Official Documents of the Holy and Great Council of the Orthodox Church. <https://www.holycouncil.org/-/marriage> (viitattu 6.6.2017).

Sherwood, Harriet

2017 Church of England Bishops Seek to Repair Divisions over Same-Sex Relationships. <https://www.theguardian.com/world/2017/feb/16/church-of-england-to-plan-response-after-rejection-of-same-sex-report> (viitattu 6.6.2017).

Sihvo, Jouko

1981 Näkökulmia suomalaisten moraaliin. Avoliitto, avioliitto ja seksi kirkollisessa etiikassa. Helsinki: WSOY.

Suomen evankelis-luterilaisen ja ortodoksisen kirkon väliset neuvottelut

2012 Suomen evankelis-luterilaisen ja ortodoksisen kirkon väliset neuvottelut Järvenpäässä. Tiedonanto. [http://sakasti.evl.fi/sakasti.nsf/0/DFDF3E405064A950C2257B080040C1B3/\\$FILE/J%E4rvenp%E4%E4%202012%20tiedonanto.pdf](http://sakasti.evl.fi/sakasti.nsf/0/DFDF3E405064A950C2257B080040C1B3/$FILE/J%E4rvenp%E4%E4%202012%20tiedonanto.pdf) (viitattu 6.6.2017).

Vastakkainasettelusta yhteyteen

2017 Vastakkainasettelusta yhteyteen. Luterilaiset ja roomalaiskatolilaiset viettävät yhdessä reformaation muistoa 2017. Luterilais-roomalaiskatolisen ykseyskomission raportti. Helsinki: The Lutheran World Federation / Katolinen tiedotuskeskus / Kirkkohallitus. [http://sakasti.evl.fi/sakasti.nsf/0/DA1B501CC09E109FC22577AE002A3DD8/\\$FILE/From%20Conflict%20to%20Communion%20FI.pdf](http://sakasti.evl.fi/sakasti.nsf/0/DA1B501CC09E109FC22577AE002A3DD8/$FILE/From%20Conflict%20to%20Communion%20FI.pdf) (viitattu 6.6.2017).

Vikström, Björn

2016 Monta rakkautta. Seksuaalisuuden, parisuhteen ja avioliiton teologia. Helsinki: Kirjapaja.

The Voice of The Church Must Be Prophetic

2013 The Voice of The Church Must Be Prophetic. Address by Metropolitan Hilarion of Volokolamsk, Chairman of the Department for External Church Relations of the Moscow Patriarchate, At the 10th Assembly of the World Council of Churches 1.11.2013. <http://www.oikoumene.org/en/resources/documents/assembly/2013-busan/plenary-presentations/address-by-metropolitan-hilarion-of-volokolamsk?searchterm=militant+secularism> (viitattu 6.6.2017).

Yli-Opas, Antti

2010 Avioliiton teologia Englannin kirkossa ja Suomen evankelis-luterilaisessa kirkossa vuosina 1963–2006. Kirkon tutkimuskeskuksen julkaisuja 112. Tampere: Kirkon tutkimuskeskus.